

ПРО ЗАХИСТ ДОЦЕНТОМ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ФСП НТУУ «КПІ»
Ю. В. ХИТРОВСЬКОЮ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ
«ХРИСТИЯНСЬКІ КОНФЕСІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ РЕГІОНУ
(кінець XVIII — початок XX століть)»

6 липня 2012 р. в Інституті історії України НАН України відбувся захист дисертації Юлії Валентинівни Хитровської «Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII — початок XX століть)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Ця подія має особливе значення для кафедри історії ФСП НТУУ «КПІ», адже доцент Хитровська вже багато років тут успішно працює, викладаючи базові історичні дисципліни, її дослідницькі здобутки добре відомі науковому загалу.

Юлія Валентинівна взялася за опрацювання надзвичайно складної й комплікаційної проблематики, яка потребує, з одного боку, глибокого знання відповідних суспільних і церковних дискурсів, а з іншого — осмислення на теоретичному рівні низки етнополітичних, релігійних та інших процесів, які відбувалися в досліджуваній період на українських землях. Слід звернути увагу на чималий часовий проміжок і територіальний простір, що його охоплює дисертаційне дослідження. Відповідно до завдань, які накреслила авторка, в роботі розглядається період тривалістю майже півтора сторіччя, аналізуються процеси, що тривали спочатку на східноукраїнських землях Речі Посполитої, а далі вже на теренах трьох великих губерній Російської імперії. Ці останні до того ж характеризувалися поліетнічною структурою населення й підвищеною політичною та соціальною конфліктністю. Власне кажучи, Правобережна Україна являла собою унікальний регіон, який, за термінологією Самюеля Хантингтона, перебував на певному «цивілізаційному розламі», де відбувалося «зіткнення цивілізацій» — Заходу й Сходу. На цьому, умовно кажучи, етнокультурному прикордонні між Католицизмом і Православ'ям і тривала перманентна боротьба, що мала для України особливе значення. За умов відсутності національної держави та її головного ідеологічного й духовного репрезентанта — Церкви, ці процеси доволі специфічно впливали на формування української ідентичності, визначивши в ній надалі певну бінарність з виразними як прозахідними (пропольськими), так і просхідними (проросійськими) складовими. До західних релігійних рухів, окрім польського католицизму і греко-католицької Церкви, відносився ще й докладно розглянутий у дисертації протестантський рух:

штундисти, баптисти, євангельські християни, адвентисти сьомого дня та ін., діяльність яких на Правобережжі почалася внаслідок впливу німців-колоністів.

Характеризувався цей регіон також і значною соціально-політичною турбулентністю, що, враховуючи специфічну етнорелігійну ситуацію, перетворювало його на справжню «запалювальну суміш». Згадаємо хоча б про Коліївщину, два польські національно-визвольні повстання, єврейські погроми кінця XIX ст., наявність численних підпільних організацій і таємних товариств тощо. На Правобережжі відбувалося й становлення українського протестантизму та лівих соціально-політичних течій, а головне — під впливом різноманітних чинників зароджувався український національно-визвольний рух.

Щодо глобальних історичних подій, то в роботі Ю. В. Хитровської було об'єктивно висвітлено й складні процеси переходу від абсолютизму до капіталізму, становлення ідеології націоналізму, появу радикальних соціально-політичних рухів і, врешті-решт, воєнні події, включно з часами Першої світової. Зрозуміло, що все ці процеси докорінно змінювали світ, суттєво впливали на свідомість людей, а позаяк Церква, як суспільний інститут, перебувала у вирі всіх подій, вона потужно відчувала на собі їхній вплив. При цьому, як переконливо доводить Юлія Валентинівна, католицькі та православні конфесії, а також протестантські громади не тільки реагували на всі зазначені процеси, але й також цілком певно впливали на них.

На величезному масиві джерел, значну частину яких уперше введено до наукового обігу, Ю. В. Хитровська аргументовано довела, що з кінця XVIII ст. православна Церква почала відігравати панівну роль на Правобережжі, відсунувши на другорядні позиції римо-католицьку і уніатську конфесії. А в XIX ст. Російська православна Церква вже виступала могутнім знаряддям російського самодержавства, яке прагнуло витіснити польську католицьку присутність і водночас русифікувати українське населення. Серед багатьох прикладів лояльності російської православної Церкви щодо політики царату, приміром в умовах польського повстання 1830–1831 рр., зокрема привертає увагу маловідомий факт надання з боку Києво-Печерського і Фролівського монастирів у Києві своїх казематів для утримання в них близько 1 тис. польських в'язнів. З іншого боку, Ю. В. Хитровська наводить дані, що засвідчують чималий вплив польського національного руху, проявом чого стало, наприклад, існування під дахом друкарні Києво-Печерського монастиря в часи другого польського повстання 1863–1864 рр. осередку польських революціонерів, які мали намір друкувати там нелегальну газету «Великорус», твори Герцена, настанови полякам тощо. Серед причетних до цієї справи виявилися й ченці Лаври (ймовірно, українці або поляки) Артусевич та Ілляшевич.

Не можна не погодитися з висновком Юлії Валентинівни про те, що національна політика Російської імперії, в якій домінували русифікаторські й асиміляторські тенденції, перманентно породжувала міжконфесійну нетерпимість і конфлікти на релігійному ґрунті.

На початку ХХ ст., відзначає Ю. В. Хитровська, православна Церква перебувала в кризовому стані. На тлі модернізації, попри могутню підтримку держави, консервативна і традиціоналістська за суттю Російська православна Церква почала поволі занепадати, ідеологічно й духовно програвати опонентам (католикам та протестантам), втрачати вірних як у містах, так і на селі. В значно ширшому плані цей процес, до певної міри, визначив і моральний занепад та безлад у суспільстві, які невдовзі призвели до хаосу більшовицької революції. Натомість головний опонент православ'я — католицька Церква, попри переслідування і перманентний тиск влади, спромоглася вистояти, зберегти власні церковні інститути, вірних, і, врешті-решт, відродилася.

Щодо греко-католицької Церкви, то їй, як доводить Ю. В. Хитровська, судилося двічі гинути й відроджуватися. Спочатку це сталося за часів Миколи Першого у 1839 р., коли греко-католиків Правобережжя внаслідок зради ієрарха примусили перейти до православ'я. Подібну трагедію ця Церква пережила через сто років, уже за часів Сталіна. Юлія Хитровська доводить, що ця Церква, яку влада стало сприймати в як пропольську, вже в роки Першої світової війни поволі почала перетворюватися на національну українську Церкву. Окремим проявом цього стала діяльність митрополита Андрія Шептицького, котрого російська влада вислала до Сибіру. Перебуваючи 1914 р. в Києві, митрополит провів у Миколаївському костьолі панахиду з нагоди 50-х роковин від дня смерті Тараса Шевченка.

На особливу увагу заслуговує те, що Ю. Хитровська детально проаналізувала стосунки між православними, католиками і протестантами. Дисертантка впевнено доводить, що православно-католицькі стосунки на Правобережній Україні були досить напруженими й ця напруга досягла апогею, коли самодержавство лібералізувало віросповідне законодавство в Російській імперії протягом 1903–1906 рр. Статистичні дані цього періоду засвідчують безумовну перевагу правобережного католицького духовенства над православним. Не вдалося РПЦ перешкодити й розвиткові протестантських конфесій, кількість яких на початку ХХ ст. суттєво збільшилася.

У контексті етнонаціональних та етноконфесійних проблем чималий інтерес викликає дослідження в дисертації впливу «Союзу руського народу» на діяльність правобережного православного кліру, передусім щодо єврейського питання та поширення антисемітизму. Чимало уваги приділяє авторка також темі масонства та його впливу на суспільно-політичну ситуацію

в царській Росії, а також тому, як це явище оцінювала Церква, нарешті — перебуванню самих церковних діячів у масонських ложах.

Важливе місце в роботі Юлії Валентинівни посідають проблеми впливу православного духовенства на розвиток українського національно-визвольного руху кінця XIX — початку XX ст. Це пов'язано передусім із постанням у XIX ст. феномену української інтелігенції, серед якої було чимало вихідців з церковних родин. Саме цей соціальний прошарок відіграв значну роль у формуванні культурного, а згодом і політичного націоналізму. Однак попервах, доводить дисертантка, «українські політичні партії до кінця ще не зрозуміли ролі церкви в українському національному відродженні початку XX с., а православне духовенство відкинуло соціальний радикалізм, декларований молодими політиками». І все ж відродження українського релігійного компоненту сприяло ствердженню самосвідомості української нації, а також стало каталізатором у відновленні Української автокефальної православної Церкви. Ідею про те, що православ'я в Україні відрізняється від російського, висунув іще Михайло Грушевський, який довів, що релігія є і носієм, і формою вияву ментальності нації, культурною парадигмою, яку історично формує окремий етнос, і яка несе основні риси світосприймання народу, його життєві установки, моделі поведінки та інші ціннісні аспекти соціуму й особистості.

Дисертація Юлії Хитровської — по суті, одне з перших комплексних, компаративних досліджень, де історія християнських Церков на Правобережній Україні аналізується в контексті суспільно-політичних процесів кінця XVIII — початку XX ст. Безперечною є й суспільна значущість цієї роботи, адже чимало з проблем, що їх порушує дисертантка, є і сьогодні вельми актуальними.

Наукові висновки Ю. В. Хитровської підштовхують до проведення певних історичних паралелей. Адже й сьогодні в Україні можна спостерігати певне протистояння між християнами, своєрідний конфлікт, що негативно позначається на церковних справах. Розкол поглиблює і політизація — як у самому суспільстві, так і в Церквах. Так само, як це було й у період, який досліджує Ю. В. Хитровська, сьогодні ми маємо справу передовсім із цивілізаційним протистоянням, за яким стоять великі гравці на Заході й на Сході. Однак, на відміну від кінця XVIII — початку XX ст, коли католицизм переважно репрезентували поляки, а православ'я — українці та росіяни, наразі римо-католицька паства в Україні складається здебільшого з етнічних українців, та й мова богослужіння цієї конфесії українська. Подібна ситуація проглядається й з греко-католиками, вірними Української Православної Церкви Київського патріархату, Української Автокефальної Православної Церкви.

Юлія Хитровська слушно відзначає, що на початку XX ст. українська інтелігенція тільки мріяла про те, щоб Святе Письмо доходило до народу його рідною мовою. «Від деяких інтелігентних і літературно освічених людей ми чули, — цитує Юлія Валентинівна одне з тогочасних джерел, — що їх глибоко вразило читання Євангелія українською... Немов Господь прийшов до нас і розмовляв з нами простою, близькою нам мовою». Українізації богослужіння жорстко протистояли ієрархи РПЦ. У другій половині XIX ст. Найсвятіший Синод упродовж майже 45 років забороняв україномовне Святе Письмо (переклад Ф. Мочаревського), розглядаючи його як «небезпечний і шкідливий» лише з огляду на мову перекладу. Подібне ставлення до української мови не змінилося в РПЦ і на початку XX ст. Приміром, у 1917 р. архієпископ Харківський Антоній не дозволяв у себе в храмі читати Євангеліє «базарною», тобто українською мовою. В сучасних умовах лише Українська Православна Церква Московського патріархату не послуговується українською мовою в літургії й використовує «канонічну» церковно-слов'янську мову, залишаючись організаційно підпорядкованою Московському патріарху. Тож і не дивно, що сьогодні дедалі виразною стає етнізація церковного конфлікту в Україні. Адже зрозуміло, що прихильники Православної церкви Київського і Московського патріархатів подекуди не тільки обстоюють розбіжні канонічні відмінності, але й також вочевидь сповідають різні моделі ідентичностей та різні політичні вподобання.

До позитивних моментів дисертаційної роботи слід віднести багату джерельну базу, адже Ю. Хитровська використала широке коло джерел світського й церковного походження. Усі вони проливають світло на проблему ролі та місця християнських конфесій Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону. До наукового обігу також уперше введено чималий обсяг архівних документів і матеріалів.

Викладення матеріалу в дисертації Ю. В. Хитровської ґрунтується на системному аналізі архівних джерел та наукової літератури. Дисертація містить нові науково обґрунтовані висновки та результати. Роботу написано гарною мовою, вона має продуману структуру, в основі якої лежить підхід щодо розгляду проблем від загальних до локальних.

Приємно відзначити, що Спеціалізована вчена рада Інституту історії України НАН України одногласно висловила за присудження Юлії Валентинівні наукового звання доктора історичних наук. Вітаємо, шановна наша колего, і бажаємо подальших творчих здобутків!

С. О. Костилєва, доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії ФСП НТУУ «КПІ»